

Олена ТАРАН
Київ

ВОЛИНЬ У НАРОДОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ФЕДОРА ВОВКА

В контексті дослідження етнічної історії Волині вважаємо за потрібне зупинитися на питанні, яке місце займала Волинь у наукових дослідженнях визначного вітчизняного етнолога, археолога та антрополога Федора (Хведора) Кіндратовича Вовка (1847 – 1918). Географічно Волинський історико-етнографічний регіон вчений окреслював у межах колишньої Волинської губернії, тому не дивно, що в його бачення Волині увійшли північно-західні райони Полісся (наприклад, Овруцький повіт)¹.

Федір Вовк одним із перших застосував науковий метод в етнографії, звернувши особливу увагу не лише на фольклорні особливості українського народу, а також і побуту; вчений вказував на важливість порівняльних досліджень в етнографії.

Досліджуючи археологію, етнографію та антропологічний склад українського населення, Ф.Вовк декілька разів відвідував Волинь: влітку 1875 – 1876, 1907, 1909, 1910 та 1914 рр.

Першу свою подорож на Волинь український дослідник здійснив в якості члена Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства та учасника археологічної експедиції Володимира Антоновича² на Волинь і Київщину. Тут Ф.Вовк одночасно збирав фольклорний та етнографічний матеріал. Через причини об'єктивного характеру (майже 30-річна еміграція за кордоном через політичні переслідування царатом за участь у “громадівському” русі в 70-х рр. XIX ст. в Україні) продовжити дослідження Волині вдалося Ф.Вовку вже на початку XX ст., після повернення із-за кордону.

Етнографічні та антропологічні студії українського населення Волинської губернії Ф.Вовк проводив, маючи статус приват-доцента Петербурзького університету, члена Російського антропологічного товариства та консерватора (хранителя) української експозиції Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III.

У постійних експедиціях вченого завжди супроводжували його студенти, які на старших курсах здійснювали вже самостійні етнографічні, археологічні та антропологічні розвідки.

У 1907 р. Ф.Вовк досліджує Ковельщину – села Вербу, Заліси, Заболоття та Тур. Тут він збирає в основному матеріали, пов'язані з селянським побутом. Фотографії цієї експедиції дають уявлення про конструктивні особливості хат, їх інтер'єр та забудову вулиць сіл Ковельського повіту.

Маршрут літньої експедиції 1909 р., за спогадами Л.С.Чикаленка, пролягав через Городок – Бердичів – Житомир – Звягель – Корець – Андріївчичі – Сушки – Ушомир – Іскорость – Бежи – Овруч – Збранка – Норинськ – Олевськ. Під час подорожі 1909 р. Ф.Вовка супроводжували студент Петербурзького університету Володимир Сахаров та Левко Чикаленко (на той час студент Лозаннського університету), який згодом під впливом спілкування з професором також вступив до Петербурзького університету. Про цю подорож він залишив свої спогади³.

В особистому фонді Ф.Вовка в науковому архіві Інституту археології НАНУ зберігається багато матеріалів з волинської тематики⁴. Особливий інтерес для дослідників “волинської” спадщини вченого становить записник, що його вів Ф.Вовк протягом літньої експедиції 1909 р.⁵ Судячи з записів, в етнографічних спостереженнях вчений приділяв увагу вивченню народної архітектури (хат, церков), оздобленню одягу та його варіативним відмінностям у різних селах губернії. Записник містить багато малюнків-схем, які ілюструють зроблені записи. Крім того, збереглися фотографії (26) з цієї подорожі⁶, що дають можливість уявити типи мешканців Волині початку XX ст., комплекси чоловічого та жіночого одягу, способи пов'язування наміток.

Відправним пунктом експедиції було селище Городок, що на Рівненщині, де знаходився перший на Волині етнографічний музей, заснований місцевим поміщиком бароном Ф.Штейнгелем ще у 1902 році. Музей складався з етнографічного та археологічного відділів. Аматорські зусилля Ф.Штейнгеля були високо оцінені вченим-етнографом Ф.Вовком.

Як уже зазначалося вище, експедиція на чолі з Ф.Вовком складалася зі студентів В.Сахарова, Л.Чикаленка та фотографа Машечкіна. У Городку Ф.Вовк з антропологічного боку виміряв близько 20 осіб. Окремо зупинився на антропометричному дослідженні місцевого гідрокефала, про якого оголосив доповідь 25 січня 1910 р. на засіданні Товариства Анатомії й Антропології при імператорській Військово-Медичній Академії під назвою “Антропологічне дослідження карлика гідрокефала”⁷.

Збираючи матеріали про традиційну культуру українців Волині, Ф.Вовк у с. Городок зустрів лірника Василя Комисарчука, котрий навчався своїй справі “у Білгородці у старого лірника”. Про цього народного майстра-музику у щоденнику вченого залишився докладний запис⁸.

Великий інтерес у вченого викликало народне будівництво. Пізніше він напише: “досліджування будівництва, а особливо його еволюції, є одним з найпривабливіших”⁹, бо саме регіони північної Волині та Полісся зберегли архаїчні риси українського народного житлобудування, поступова еволюція якого вимальовується саме тут. На Волині простежуються майже всі типи українських хат: “хати в південних її повітах мають цілком київський тип, але в міру все більшого віддалення на північ починають зникати острішки, а на півночі Овруцького, Луцького та Ковельського повітів зникає вже й білення хат, з’являються й дахи з драні, іноді навіть і двосхили”¹⁰. Показовим у цьому плані було село Суцани під Олевськом, де стояли білені хати з солом’яними дахами поруч з небіленими і цілком вкритими дранцями¹¹ (з тонких щепаних дощочок 50 см довжини). Це регіон, де ще подекуди зустрічаються однокамерні житла (с. Сушки Житомирського повіту, с. Рудня-Могиланська біля містечка Ушомира). Загалом, звичайний тип української (в тому числі волинської) хати трьохкамерний (хата-сіни-комора). У всіх селах, де зупинявся під час своєї подорожі, Ф.Вовк фіксує також і типи розташування хати відносно вулиці. Судячи із записів, основна частина хат розташована причілком (боковою частиною) до вулиці: у селах Вербки, Тур, Заліси, Юрова, Сушки¹².

Під час подорожі 1909 року етнолог зібрав багато матеріалу про волинські сільські й містечкові церкви та церковне начиння, особливо зацікавила дослідника ікона образу святих Якима та Анни з експозиції музею барона Штейнгеля, а також церкви у м. Звягелі, с. Сушках. За спостереженнями вченого, на Волині домінують тридільні та трибанні церкви. Результатом польових спостережень Ф.Вовка стала його стаття “Старовинні дерев’яні церкви на Волині”, вміщена у першому томі “Матеріалів по етнографії Росії” (СПб., 1910).

Успіхові роботи експедиції сприяв той факт, що Ф.Вовк заручився підтримкою місцевої інтелігенції, яка сприяла контакту прибулих “петербуржців” з місцевим сільським населенням. Особливо велику допомогу надали Городецький музей барона Ф.Штейнгеля, а також Товариство дослідників Волині (Житомир).

Влітку 1910 року Ф.Вовк за завданням Російського музею імператора Олександра III знову виїхав на Волинь для поповнення етнографічних фондів української експозиції музею, а також для антропологічних студій. Це відрядження тривало майже два місяці, під час якого вченому вдалося зібрати велику кількість матеріалів.

Антропологічні дані, що вчений зібрав за допомогою В.Сахарова, лягли в основу доповіді останнього на засіданні Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті, оголошеній 27 жовтня 1911 р. під назвою “Антропологічне дослідження українського населення Волинської губернії”. Доповідь охоплювала відомості двох польових сезонів (1909, 1910 рр.) і ґрунтувалася на даних бланків більш ніж 250 виміряних осіб, а також діапозитивах типів українців Волині. Отримані результати доповідач поділив на 4 групи за географічним принципом: північно-східна, північно-західна, південно-західна і центральна. За його підрахунками, пересічний зріст українців Волинської губернії вище за середній в цілому по Росії – 1656 мм. Найбільший зріст спостерігається в південно-західній групі (1676), а найменший у центральній (1633).

За головним показником волинські українці належать до суббрахікефалів (підкруглоголові), середній показник голови – 82,0. Найбільший індекс мають північно-східна (82,9) та південно-західна (82,3) групи, а північно-західна і центральна значно менший – 81,6 та 81,2.

Пігментація волосся переважно темних відтінків, натомість очей – світла. При більш детальному порівнянні всіх умовних груп видно, що лише південно-західна група більш високого зросту та брахікефальна, характеризується темним кольором волосся та очей, що пояснюється впливом карпатських українців. Пониження зросту та головного показника, на думку Ф.Вовка та В.Сахарова, пояснюється впливом білоруського елемента.

Доповідь В.Сахарова спричинила жваву дискусію між Я.Чекановським та Ф.Вовком з приводу вклинювання “мазурського” елемента¹³.

Значно пізніше, коли Ф.Вовк зібрав за допомогою своїх учнів антропометричні відомості з усієї

України, матеріали волинської експедиції також увійшли до узагальнюючої праці “Антропологічні особливості українського народу”, що вміщена у другому томі першої української енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (СПб., 1916). Зазначена робота була призначена для широкого загалу, а тому для більш легкого сприйняття не “обтяжувалася” цифрами жіночих серій, хоча під час польових досліджень вони збиралися¹⁴. З огляду на орієнтацію на непідготовленого читача, вчений подає характеристику найголовніших соматичних ознак: пігментацію волосся та очей, зріст, головний показник, висотний, лицьовий та носовий показники, профіль носа, довжину верхніх та нижніх кінцівок.

До “Антропологічних особливостей українського народу” з Волині увійшло даних з 412 обміряних осіб (43 північно-східного, 66 північно-західного і 303 південно-західного та центрального районів).

Щодо пігментації волосся та очей (потрібно зауважити, що для французької антропологічної школи, вихованцем та послідовником якої був вчений, притаманним було відносити сірий колір очей до шкали темних тонів, через це у Ф.Вовка доволі високий бал темнооких), то стосовно Волинського Полісся він отримав 39,5% каштанових та 60,4% темноволосих, для північно-західної частини Волині 44,6% каштанових і 55,3% темноволосих. Тобто, у північній смузі України, Ф.Вовк знаходить виразу перевагу темного забарвлення. У південно-західній та центральній Волині – 3,3% світловолосих, 34,1% каштанових та 62,5% темноволосих.

Що стосується кольору очей, то на Волині, у північно-східній та північно-західній її частинах посилюється перевага світлих (“ясних”) тонів (у північно-східних частинах – 60,4% яснооких, 2,3% мішаних та 37,2% темнооких; у північно-західних районах 60% яснооких, 9,2% мішаних та 30,7% темнооких). Така мала кількість мішаного типу вказує на контактну зону двох антропологічних типів¹⁵. У південно-західній та в центральній Волині світлих очей 35%, мішаних 24,1%, темних 40,2%. Роблячи загальний висновок, вчений вказує, що “українці в цілій своїй масі... майже однаково темноволосі та темноокі... Ясне волосся та ясні очі і своєю незначною кількістю, і географічним поширенням свідчать про те, що українців не можна вважати за населення, що склалося з мішанини двох рас – ясноволосої та темноволосої, а треба визнати належність їх до одної темноволосої раси з місцевими ясноволосими домішками, що досить різко відмежовані географічно та що їх цілком можна пояснити сусідніми етнічними впливами... У західній та Центральній Волині ... в напрямку з північного заходу на північний схід тягнеться не дуже широка, але досить довга смуга мазурсько-польської колонізації, що принесла з собою також ясне забарвлення”¹⁶.

Зріст українського населення всі дослідники називають вищим за середній чи високим. У північно-східній та північно-західній частині Волині помітне деяке зниження зросту (1643 мм та 1656 мм). У південно-західній Волині зріст піднімається до 1663 мм.

Головний показник (відношення поперечного до подовжнього діаметрів голови) довгий час вважався дослідниками і Ф.Вовком в тому числі однією з найважливіших расових ознак. За головним показником Ф.Вовк відносить українців Волині (як загалом і всіх українців) до брахікефалів, вказуючи на такі цифри: для північно-східного району – 83,0, північно-західного – 81,6, південно-західного та центрального районів – 82,1.

Висотний показник на північному сході Волині 72,0, у північно-західних районах Волині знижується, як і головний показник, до 71,0. У північно-західній та центральній Волині – 71,5.

Лицевий (верхньолицевий) показник (відношення верхньої висоти обличчя до виличного діаметру) для мешканців Північної Волині 103,3, північно-західної 100,3. За даними Ф.Вовка, волиняни за носовим показником належать до лепторинів (вужконосих).

У збірній таблиці викладений вище матеріал виглядає так:

Соматологічні ознаки	Північно-східний район	Північно-західний район	Південно-західний район Центральний район
Кількість виміряних	43	66	303
Колір волосся, %			
Світлий	–	–	3,3
Каштановий	39,5	44,6	34,1
Темний	60,4	55,3	62,5

Колір очей, %			
Світлий	60,4	60,0	35,0
Мішаний	2,3	9,2	24,1
Темний	37,2	30,7	40,7
Зріст	1643	1656	1663
Головний показник	83,0	81,6	82,1
Верхньолицевий показник	105,3	103,3	102,1
Носовий показник	66,0	66,6	69,3
Довжина верхньої кінцівки	44,9	44,9	44,3
Довжина нижньої кінцівки	47,5	47,3	47,4

Всі етнографічні матеріали, зібрані вченим на Волині, відсилалися до Петербургу, до української експозиції Етнографічного відділу Російського музею, оскільки музей здійснював фінансування експедиції. Всі антропометричні картки передавалися до Кабінету географії та антропології Петербурзького університету¹⁷. В науковому архіві Інституту археології НАНУ зберігається декілька справ з багатим фотографічним матеріалом, що стосується Волині.

Грунтовно дослідивши матеріальну та духовну культуру українського народу, Ф.Вовк на базі численних матеріалів уперше запропонував історико-етнографічне районування України¹⁸, де серед інших окремим регіоном постає Волинь.

¹Науковий Архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. – А. В/353.

²Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – С. 62.

³Чикаленко Л. Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині // Літопис Волині. – 1955. – № 9. – С. 34 – 51.

⁴НА ІА НАНУ. Ф. – А. В/137, 174, 217, 219, 220, 246, 279, 343.

⁵Там само. – Ф. – А. В/27 “б”.

⁶Чикаленко Л. Вказ. праця – С. 37.

⁷НА ІА НАНУ. – Ф.-А. В/16. – Арк. 5.

⁸Там само. – Ф.-А. В/172. – Арк. 12.

⁹Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 88.

¹⁰Там само – С. 96.

¹¹НА ІА НАНУ. – Ф. – А. В/172. Арк. 27.

¹²Там само. – Ф. – А. В/172. Арк. 21, 28, 36, 41, 83.

¹³Протоколы заседаний и отчеты Русского антропологического общества за 1909/10 – 1911/12 гг. – СПб., 1912. – С. 48 – 49.

¹⁴Вовк Хв. Вказ. праця. – С.11.

¹⁵Там само. – С.13.

¹⁶Там само. – С.15 – 16.

¹⁷Там само – С.10.

¹⁸Старков В. До відвідин Федором Вовком Волині 1909 р. (за листуванням Федора Штейнгеля до Федора Вовка) // Українська культура в іменах та дослідженнях. – Рівне, 1997. – Вип. 1. – С. 40.